

УДК 341.347.2:342.72(477)

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2026.1.32>

УСТИНОВА О.А., МЕДВІДЬ Л.П.

ПРОБЛЕМИ ТА УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ БОЙОВОГО ІМУНІТЕТУ В УКРАЇНІ

PROBLEMS AND CONDITIONS FOR IMPLEMENTING COMBAT IMMUNITY IN UKRAINE

Стаття присвячена комплексному дослідженню проблем та умов реалізації бойового імунітету в Україні в контексті триваючого збройного конфлікту. Аналізуються законодавчі прогалини та суперечності у нормативно-правовому регулюванні бойового імунітету, зокрема колізії між статтею 43-1 Кримінального кодексу України та відповідними положеннями Закону України «Про оборону України». У статті проаналізовано правову невизначеність ч. 3 ст. 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» щодо звільнення посадовців від відповідальності за дії під час відсічі збройної агресії. Акцентується увага на дефектності законодавчої техніки, зокрема розмитість формулювання «не несе відповідальність», яке не дає чіткої відповіді: чи є такі дії первинно правомірними, чи вони є злочинними, але передбачають звільнення від покарання.

Досліджуються практичні труднощі реалізації цього інституту: проблеми доказування правомірності дій у бойових умовах, відсутність чіткого механізму розмежування виправданих та неправомірних дій, невизначеність щодо зберігання зброї та боєприпасів, питання відповідальності цивільних осіб, залучених до оборони.

Особлива увага приділяється умовам застосування бойового імунітету: суб'єктному складу, часовим та просторовим межам дії, змістовним обмеженням та процедурним вимогам. Розглядається досвід іноземних держав – США, Ізраїлю, Великої Британії, Канади – щодо механізмів реалізації аналогічних правових інститутів та можливість його імплементації в українське законодавство.

За результатами дослідження сформульовано конкретні пропозиції щодо вдосконалення законодавства: уточнення переліку осіб, на яких поширюється дія бойового імунітету, врегулювання питань зберігання зброї, а також удосконалення процесуальних механізмів захисту прав комбатантів у кримінальному провадженні. Запропоновано уніфікувати термінологію Закону України «Про оборону України» та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» із положеннями норм Кримінального кодексу України, визначивши такі дії як такі, що не є кримінальним правопорушенням за умов їх необхідності та пропорційності.

Ключові слова: бойовий імунітет, кримінальна відповідальність, воєнний стан, збройний конфлікт, правомірність діянь, законодавчі прогалини, комбатанти, правовий захист, міжнародне гуманітарне право, удосконалення законодавства.

The article provides a comprehensive study of the problems and conditions for implementing combat immunity in Ukraine in the context of the ongoing armed conflict. It analyzes legislative gaps and contradictions in the legal regulation of combat immunity, particularly the conflicts between Article 43-1 of the Criminal Code of Ukraine and the

© УСТИНОВА О.А. – слухач 2-го курсу (Національний університет оборони України) <https://orcid.org/0009-0005-7987-7626>

© МЕДВІДЬ Л.П. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри військового права та правоохоронної діяльності (Національний університет оборони України) <https://orcid.org/0000-0002-0035-9748>

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

corresponding provisions of the Law of Ukraine «On Defense of Ukraine». The article analyzes the legal uncertainty of Part 3 of Article 9 of the Law of Ukraine “On the Legal Regime of Martial Law” regarding the exemption of officials from liability for actions during the repulsion of armed aggression. The attention is focused on the defects of the legislative technique, in particular the vagueness of the wording “not liable”, which does not give a clear answer: are such actions primarily lawful, or are they criminal, but provide for exemption from punishment. It examines practical difficulties in implementing this institution: problems of proving the lawfulness of actions in combat conditions, the lack of a clear mechanism for distinguishing justified from unlawful actions, uncertainty regarding the storage of weapons and ammunition, and questions of responsibility for civilians involved in defense.

Special attention is paid to the conditions for the lawful application of combat immunity: the range of subjects, time and spatial limits, substantive restrictions, and procedural requirements. The experience of foreign states – the United States, Israel, Great Britain, Canada – regarding mechanisms for implementing similar legal institutions and the possibility of their adaptation into Ukrainian legislation are examined. It is proposed to unify the terminology of the Law of Ukraine “On the Defense of Ukraine” and the Law of Ukraine “On the Legal Regime of Martial Law” with the provisions of the Criminal Code of Ukraine, defining such actions as those that do not constitute a criminal offense under the conditions of their necessity and proportionality.

Keywords: *combat immunity, criminal liability, martial law, armed conflict, lawfulness of actions, legislative gaps, combatants, legal protection, international humanitarian law, improvement of legislation.*

Постановка проблеми. Збройна агресія російської федерації проти України, що набула повномасштабного характеру з 24 лютого 2022 року, зумовила необхідність переосмислення правових засад ведення бойових дій та захисту тих, хто захищає державу. На думку Ю.В. Бауліна, слід виділити наступні обставини, які спонукали запровадити бойовий імунітет у систему права України: 1) багаточисельні факти спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам при застосуванні збройної чи іншої сили; 2) побоювання військових та інших осіб щодо кримінальної та іншої юридичної відповідальності за певну шкоду; 3) складність планування бойових дій в умовах обмеженої інформації та стислих строків для прийняття рішення, а також нерідко наявність необхідності в умовах бойової обстановки військовослужбовцю проявляти ініціативу і ухвалювати невідкладні рішення для виконання бойового завдання; 4) дії військовослужбовця у стані бойового імунітету межують з низкою військових злочинів [1]. Незважаючи на прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану» від 15 березня 2022 року, практика його застосування виявила суттєві прогалини та проблеми.

Серед головних проблем – відсутність чіткого механізму встановлення правомірності дій військовослужбовців, суперечності між різними законодавчими актами, невизначеність щодо кола осіб, яким гарантується захист, та обмеження, пов'язані з особливостями процесуального права. Ці проблеми не лише перешкоджають ефективному захисту захисників держави, але й потенційно можуть дезорієнтувати командирів у прийнятті рішень через побоювання юридичного переслідування.

На практиці виникають ситуації, коли бойові дії, виправдані з точки зору воєнної необхідності та міжнародного гуманітарного права, стають предметом кримінального переслідування через недосконалість вітчизняного законодавства. Це підриває бойовий дух, ускладнює команду вертикаль і створює умови, за яких захисники України опиняються під подвійним тиском – з боку противника та з боку власної правової системи.

Метою дослідження є виявлення та аналіз ключових проблем реалізації бойового імунітету в Україні, встановлення умов, за яких він набуває чинності, та формулювання науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення відповідного законодавства з урахуванням міжнародного досвіду та особливостей вітчизняного правопорядку.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження ґрунтується на аналізі нормативно-правових актів та наукових джерел. Проблематиці бойового імунітету присвячені наукові

праці М. Акімова, Ю. Бауліна, А. Бегунця, В. Навроцького та інших вітчизняних дослідників. Водночас питання бойового імунітету потребує подальшого аналізу та дослідження.

Виклад основного матеріалу. Центральною проблемою у сфері правового регулювання бойового імунітету є термінологічна та змістова неузгодженість між різними законодавчими актами. Зокрема, в Кримінальному кодексі України стаття 84-1 розміщена в розділі «Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння», тоді як в Законі України «Про оборону України» мова йде про «звільнення осіб від кримінальної відповідальності. В ч. 1 статті 84-1 Кримінального кодексу України визначено, що «не є кримінальним правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), вчинене в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту та спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, якщо це заподіяло шкоду життю або здоров'ю особи, яка здійснює таку агресію... [2]. В статті 1 Закону України «Про оборону України» зазначається, що «бойовий імунітет – звільнення військового командування, військовослужбовців... від відповідальності у тому числі кримінальної, за втрати особового складу, бойової техніки чи іншого військового майна, наслідки застосування збройної та іншої сили під час відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, виконання інших завдань з оборони України із застосуванням будь-яких видів зброї (озброєння)...» [3].

Виключення кримінальної протиправності означає, що діяння взагалі не визнається злочинним або кримінальним проступком. Це рівнозначно констатації того, що особа не вчинила нічого протиправного, а її дії мали суспільно корисний характер. Звільнення від кримінальної відповідальності, натомість, передбачає, що кримінальне правопорушення мало місце, однак у зв'язку з певними обставинами особа не підлягає покаранню. Відповідно до другого підходу особа все ж вважається такою, що вчинила протиправне діяння, і це може мати наслідки, наприклад, для цивільних позовів, дисциплінарної відповідальності або інших наслідків. В контексті даної проблеми О. Бегунц зазначає, «що дії, вчинення яких охоплюються цим принципом, спрямовані на досягнення суспільної користі, а тому не можуть бути кримінальним правопорушенням» [4].

Наявність двох різних концептуальних підходів у межах одного правового інституту є очевидною суперечністю, яка дезорієнтує як практиків, так і теоретиків права. Вона може призводити до непередбачуваного правозастосування та підривати зміст самого поняття бойового імунітету. Виправлення цієї суперечності шляхом приведення формулювань Закону України «Про оборону України» у відповідність із підходом Кримінального кодексу є нагальним завданням законодавця.

Також немає чіткості і правової визначеності в ч. 3 статті 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», де зазначається, що «в умовах воєнного стану особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, не несе відповідальність, у тому числі кримінальну, за рішення, дії чи бездіяльність, негативні наслідки яких неможливо було передбачити або які охоплюються виправданим ризиком, за умови, що такі дії (бездіяльність) були необхідні для відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту» [5]. Аналіз зазначеної норми виявляє суттєву дефектність законодавчої техніки, що виражається у відсутності чіткого розмежування між стадіями виникнення та реалізації кримінальної відповідальності. Фраза «не несе відповідальність» є занадто широкою та не дає відповіді на питання: чи є діяння особи правомірним (відсутність складу злочину), чи воно є протиправним, але через специфічні умови (військова необхідність, виправданий ризик) суд звільняє її від покарання.

У науковій доктрині існує думка, що дії, спрямовані на відсіч агресії, повинні класифікуватися як обставини, що виключають злочинність діяння. Тобто, за своєю юридичною природою вони мають бути первинно правомірними. Застосоване в законі формулювання «не несе відповідальність» створює ситуацію «правового вакууму». Відсутність чіткості у питанні, чи є дії правомірними від початку чи вони передбачають звільнення від відповідальності лише після оцінки наслідків, створює загрозу для суб'єктів владних повноважень.

Відтак, необхідно уніфікувати термінологію та привести положення Закону «Про правовий режим воєнного стану» у відповідність до Кримінального кодексу України, замінивши дефініцію «не несе відповідальність» на чітку вказівку: «дії... не є кримінальним правопорушенням у разі дотримання вимог щодо їх необхідності та пропорційності».

Аналіз законодавства дозволяє виокремити кілька груп умов, сукупність яких визначає правомірність посилання на бойовий імунітет. Першу групу складають умови щодо суб'єктного складу. Відповідно до статті 1 Закону України «Про оборону України», бойовий імунітет поширюється на:

- військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань;
- членів добровольчих формувань та Сил територіальної оборони;
- осіб, які беруть законну участь у бойових діях відповідно до Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України»;
- окремі категорії правоохоронців, залучених до виконання завдань оборони [3].

Разом із тим у законодавстві залишаються невирішеними питання щодо правового статусу осіб, які добровільно взяли до рук зброю за відсутності формального зарахування до будь-якого з передбачених законом формувань. У практиці збройних конфліктів виникають ситуації, коли цивільні особи фактично беруть участь у відсічі агресору. Відсутність чіткої нормативної регламентації такого статусу ставить зазначених осіб у вразливе правове становище.

Другу групу становлять умови щодо характеру та спрямованості дій. Для того щоб підпасти під захист статті 43-1 КК України, дії особи мають бути спрямованими на відсіч або стримування збройної агресії, здійснюватися в умовах воєнного стану або збройного конфлікту та вчинятися в межах законів і звичаїв війни [2, ст. 43-1]. При цьому закон не вимагає мінімізації заподіяної шкоди – критерієм її правомірності є відповідність межах, визначеним міжнародним гуманітарним правом.

Практичну складність становить відсутність законодавчо закріпленого механізму оцінки відповідності дій цим умовам. Слідчі, прокурори та суди, вирішуючи питання про кримінальне переслідування, змушені самостійно оцінювати оперативну обстановку, що існувала на момент вчинення дій, спираючись нерідко на неповні або суперечливі дані. Це створює умови для суб'єктивного правозастосування та підвищує ризик необґрунтованого притягнення до відповідальності.

Третя група умов стосується процедурних аспектів. Законодавство не передбачає спеціального адміністративного механізму підтвердження того, що конкретна дія охоплюється бойовим імунітетом. Відповідно, підтвердження правомірності дій відбувається лише в рамках кримінального провадження – тобто, фактично, лише тоді, коли відповідна особа вже є підозрюваним або обвинуваченим. Ця обставина перетворює механізм бойового імунітету на суто реактивний, тоді як він має виконувати превентивну функцію.

Однією з найгостріших практичних проблем є доказування правомірності дій у бойових умовах. Специфіка збройного конфлікту полягає в тому, що комбатант у момент прийняття рішення діє в умовах жорсткого дефіциту часу, інформації та психологічного тиску. При цьому постраждалим ці рішення оцінюються з огляду на інформацію, якою суб'єкт не міг володіти в момент вчинення дій.

У цьому контексті важливий принцип, запозичений із практики США – «Правило Рендуліча» (Rendulic Rule), яке передбачає оцінку правомірності воєнних рішень виходячи з тієї інформації, яку командир мав або обґрунтовано міг мати на момент прийняття рішення, а не з позицій повного знання, доступного лише після завершення операції [6]. Цей принцип відображений у доктрині «воєнної необхідності» (military necessity) і є загальновизнаним у міжнародному гуманітарному праві.

Однак українське законодавство не містить чіткої нормативної вказівки на те, що при оцінці дій військовослужбовців слід виходити з суб'єктивного розуміння обстановки, яке існувало у особи в момент вчинення дій. Відсутність такого нормативного припису відкриває можливість для оцінки дій «заднім числом», що суперечить самому духу інституту бойового імунітету.

Серйозною проблемою є також недостатність доказової бази, яка часто спостерігається у справах, пов'язаних із бойовими діями. Оскільки більшість бойових операцій не фіксується у деталях, свідки нерідко гинуть або отримують поранення, а командні рішення приймаються в усному порядку, у подальшому доводити обставини вчинення дій стає вкрай складно. Це позбавляє особу можливості ефективно захиститися навіть за наявності законних підстав для застосування бойового імунітету.

Важливою умовою дії бойового імунітету є недопустимість порушення міжнародного гуманітарного права (МГП). Стаття 43-1 КК України чітко встановлює, що дія норми не поширюється на випадки застосування тортур, заборонених засобів і методів ведення війни та інших грубих порушень законів і звичаїв війни. Відповідно, під час збройного конфлікту існує правове підґрунтя для притягнення до відповідальності за воєнні злочини. Разом із тим у Кримінальному Кодексі України (стаття 438) відсутній вичерпний перелік діянь, які вважаються воєнними злочинами і виключають застосування бойового імунітету. Чинна редакція кодексу відсилає до ратифікованих Україною міжнародних договорів, що вимагає від практиків орієнтуватися у значному масиві норм міжнародного права.

Зарубіжний досвід свідчить про доцільність розробки та доведення до відома кожного військовослужбовця конкретних, зрозумілих правил застосування зброї (rules of engagement, ROE), які в узагальненому вигляді конкретизують вимоги МГП стосовно типових бойових ситуацій. Як свідчить досвід Ізраїлю та країн НАТО, такі правила, доведені до особового складу у формі карток-пам'яток або наказів, є запобіжником від юридичних помилок та самостійним мірилом дисциплінарної відповідальності військовослужбовця [7, с. 42–45].

Аналіз досвіду країн, які мають досвід у сфері врегулювання відповідальності комбатантів, дозволяє виокремити кілька моделей реалізації бойового імунітету.

Стаття 2680 (J) Кодексу 28 (Судова влада та Судовий процес) (GovInfo | U.S. Government Publishing Office) встановлює імунітет Уряду Сполучених Штатів Америки від будь-яких претензій у зв'язку із бойовими діями її Армії, Військово-Морських Сил, Берегової охорони у воєнний час [8].

У Великій Британії діє принцип «combat immunity», закріплений у загальному праві (common law) та підтверджений рядом рішень судів. Показовою є справа «Smith v. Ministry of Defence» (2013), у якій Верховний суд постановив, що держава звільняється від позадоговірної відповідальності за рішення у сфері оперативного планування та тактики безпосередньо під час бойових дій. Проте принциповим є розмежування: імунітет не покриває випадки грубої недбалості або систематичного ігнорування відомих ризиків, що мали місце на етапі підготовки чи забезпечення військ [9].

Канадський досвід є цінним з огляду на те, що ця країна має спеціальний Закон про Збройні сили (National Defence Act), який встановлює автономну систему воєнного правосуддя. Особливістю цієї системи є наявність Кодексу службової дисципліни та процесуальних механізмів, які забезпечують участь експертів з оперативного планування при оцінці дій військовослужбовців у бойових умовах, що гарантує фахову перевірку обставин, які виключають відповідальність [10].

Ізраїль не несе відповідальності за втрати, завдані Армією Оборони Ізраїлю під час бою, навіть якщо учасники бойових дій (комбатанти) зазнали втрат через недбалість (Abraham, 2021). Ізраїль як держава не несе відповідальності за дії, вчинені в ході воєнних операцій Армією Оборони Ізраїлю [11]. У Кримінальному законі Ізраїлю вказано, що жодну особу не може бути притягнуто до кримінальної відповідальності, якщо вона була зобов'язана відповідно до законодавства та уповноважена вчинити певні дії. Також особа звільняється від кримінальної відповідальності в разі, якщо вона вчинила дії за наказом компетентного органу, якому вона зобов'язана підпорядковуватись згідно із законодавством, якщо тільки наказ не був явно злочинним [12].

Узагальнюючи зарубіжний досвід, можна виокремити такі елементи, які варто запозичити для вдосконалення українського законодавства: чіткий і вичерпний перелік підстав для застосування бойового імунітету; детальні правила застосування зброї (rules of engagement); виключна підслідність справ, пов'язаних із бойовими діями, спеціалізованим органам; залучення незалежних військових експертів під час судового розгляду.

Закон передбачає поширення бойового імунітету на визначене коло суб'єктів, однак практика засвідчила, що перелік є неповним і потребує розширення. Зокрема, поза чітким правовим регулюванням залишається ситуація з особами, які виявляють ініціативну збройну участь у відсічі агресії без формального зарахування до будь-якого загону. Такі особи фактично захищають свою Батьківщину, проте не мають юридично підтвердженого статусу, що робить їх уразливими щодо кримінального переслідування.

Окрема проблема стосується ветеранів та демобілізованих, які на момент закінчення служби мали на руках зброю або боеприпаси. Законодавство чітко не врегулює ні порядок передачі зброї при демобілізації, ні правові наслідки тимчасового зберігання зброї в перехідний період. Це призводить до ситуацій, коли особи, які чесно виконали свій обов'язок перед державою, виявляються суб'єктами кримінальних проваджень за зберігання зброї після повернення до цивільного життя.

На підставі проведеного аналізу пропонується комплекс заходів щодо вдосконалення правового регулювання бойового імунітету в Україні.

По-перше, необхідно усунути термінологічну розбіжність між Кримінальним кодексом, Законами України «Про оборону України» та «Про правовий режим воєнного стану» шляхом приведення формулювань останніх у відповідність із підходом Кримінального кодексу України, який визначає бойовий імунітет як обставину, що виключає кримінальну протиправність діяння, а не звільняє від відповідальності за вже вчинений злочин чи не передбачає притягнення до відповідальності.

По-друге, слід законодавчо закріпити принцип оцінки дій комбатантів виходячи з обставинки, яка існувала або могла існувати на думку розумного командира на момент прийняття рішення, а не постфактум. Цей принцип, відомий у міжнародному праві як «Rendulic Rule», є загальновізнаним стандартом і має отримати пряме закріплення в українському кримінальному процесуальному праві.

По-третє, необхідно запровадити спеціалізований порядок розгляду кримінальних справ щодо дій комбатантів. Зокрема, передбачити обов'язкове залучення незалежних військових експертів, забезпечити участь представників військового командування, а також встановити строки розгляду та спеціальні умови застосування запобіжних заходів до осіб, які підозрюються у вчиненні діянь, пов'язаних із бойовими операціями.

По-четверте, рекомендується розробити та затвердити типові правила застосування зброї (rules of engagement) для різних категорій військовослужбовців, які б у доступній формі роз'яснювали межі дозволених дій у типових бойових ситуаціях. Ці правила мають узгоджуватися із нормами МГП та статтею 43-1 Кримінального кодексу України і слугувати орієнтиром як для самих військовослужбовців, так і для органів, що здійснюють їх правову оцінку.

Висновок. Аналіз стану реалізації бойового імунітету в Україні засвідчує, що попри прогресивний характер законодавчих змін, внесених у березні 2022 року, існуючий механізм правового захисту комбатантів є недостатнім, непослідовним та має ряд недоліків.

Усунення недоліків вимагає комплексного підходу, що включає законодавчі зміни, розробку підзаконних нормативних актів та практичних інструкцій, а також реформування процедури розгляду справ, пов'язаних із бойовими діями. Орієнтиром у цій роботі має слугувати як доктрина МГП, так і перевірений практикою досвід таких держав, як США, Велика Британія, Ізраїль та Канада.

Реалізація запропонованих заходів дозволить перетворити бойовий імунітет на ефективний інструмент правового захисту захисників України, забезпечить їм можливість виконувати свій обов'язок без побоювання необґрунтованого кримінального переслідування та сприятиме підвищенню боєздатності Збройних Сил України як правового, демократичного інституту держави.

Список використаних джерел:

1. Баулін Ю.В. Бойовий імунітет як обставина, що виключає кримінальну відповідальність. Кримінально-правові й процесуальні відповіді на виклики воєнного стану в Україні: матеріали круглого столу Національного університету «Києво-Могилянська академія» (27 січня 2023 р.). Київ: НаУКМА, 2023. С. 17
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
3. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
4. Бегунц А. О. Кримінально-права характеристика цивільного бойового імунітету. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2022. Випуск 72. С.120. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/10/20-1.pdf>
5. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
6. Hayashi N. Honest Errors, the Rendulic Rule, and Modern Combat Decision-Making. Lieber Institute – West Point. October 24, 2023.
7. International Law Studies. Newport Rules of Engagement Handbook. Stockton Center for the Study of International Law, Vol. 98. 2022. URL: <https://digitalcommons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2998&context=ils>
8. The Federal Tort Claims Act (FTCA): A Legal Overview. 17 April, 2023. <http://sgp.fas.org/crs/misc/R45732.pdf>
9. Smith and others (Appellants) v Ministry of Defence (Respondent) [2013] UKSC 41. On appeal from: [2012] EWCA Civ 1365. URL: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2012-0249#case-summary>
10. National Defence Act (R.S.C., 1985, c. N-5). Government of Canada. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/n-5/>

11. Civil Wrongs (Liability of the State) Law. 5712 – 1952. <https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/features/compensation/law-e.pdf>

12. Penal law. 5737-1977. <http://www.oecd.org/investment/anti-bribery/antibriberyconvention/43289694.pdf>

Дата першого надходження статті до видання: 05.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 27.05.2026